

Gülbəniz Babayeva⁷⁴

NAXÇIVAN ABİDƏLƏRİ "MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALININ SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Bəşər mədəniyyətinə böyük dövlət xadimləri, yazıçı, alim və ziyalılar bəxş etmiş zəngin Naxçıvan torpağı Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi və qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Rəvayət və miflərdə, antik və orta əsr tarixçilərinin yazdığı qaynaqlarda əbədiləşən Naxçıvan toponimi haqqında Ptolomeydən başlamış Məhəmməd Naxçıvani, Həmdullah Qəzvini, Katib Çələbi, Övliya Çələbi və başqa alim və səyyahların əsərlərində maraqlı faktlara rast gəlirik. "Nəqşi-cahan" toponimi kimi təqdim edilən, "dünyanın bəzəyi" anlamını verən bu yaşayış məskəninin çox qədim tarixə söykəndiyi bir çox qaynaqlarda göstərilmişdir. Naxçıvan torpağını məşhurlaşdıran həm də onun islam mədəniyyətini özündə ehtiva edən tarixi memarlıq abidələri, qalaları, ziyarətgahlarıdır. Möminə xatun türbəsi, İmamzadə kompleksi, Yusif ibn Küseyir türbəsi, Zaviyə məscidi, Cümə məscidi və s. möhtəşəm milli-memarlıq abidələri, muzeylər və dini ziyarətgahlar bu qədim diyarın keçdiyi tarixi mərhələləri gözlərimiz qarşısında canlandırırlar. Zaman-zaman yadellilərin, xüsusilə erməni daşnaklarının işğal və soyqırımlarına məruz qalan Naxçıvan xalqı ölkəni alınmaz bir qalaya çevirərək döyüşlərdən mərdanəliklə çıxmışdır. Ümummillilərimiz Heydər Əliyev demişdir: "Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan Naxçıvan diyarı mürəkkəb və çətin inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlərdə Şərqi elm, mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmış Naxçıvan dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr vermişdir.

Naxçıvanlıların öz fədakarlığı, işgüzarlığı hesabına Naxçıvan yaşayır, inkişaf edir, Naxçıvanda quruculuq prosesləri gedir". (5) Ulu öndərimizin qeyd etdiyi kimi, "mürəkkəb və çətin inkişaf yolu keçmiş" Naxçıvan və onun zəngin mədəniyyət abidələri haqqında təkcə tarixi mənbələrdə deyil, həm də ədəbi-bədii əsərlərdə də geniş söhbət açılmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan satirik mətbuatının ilk orqanı olan "Molla Nəsrəddin" jurnalının rolu danılmazdır. Naxçıvan türk-islam mədəniyyət abidələrinə "Molla-Nəsrəddin" in baxış bucağından nəzər salmaq bu gün də maraqlı görünür. Əslində satirik üslublu "Molla Nəsrəddin" jurnalının ən böyük missiyalarından biri də məhz Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin, onun tarixi abidələrinin qorunması idi. Buna görə də jurnal fəaliyyət göstərdiyi 25 ildə daim Azərbaycanın hər bir bölgəsində olan tarixi yaşayış məskənlərini, şəhərləri, kəndləri, məscidləri, pirləri, elm və mədəniyyət mərkəzlərini, teatrları, kitabxanaları və s. qoruyub saxlamaq üçün mübarizə aparmış, onlara qarşı biganə qalan hakim dairələri, məmurları, məsul şəxsləri bu sərvətləri qorumağa səsləmişdir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı ənənəsinə sadıq qalaraq bu cür əvəzsiz abidələrimizi, zəngin xəzinəmizi məhv etməyə çalışan, onları xalqın nəzərindən salmağa meyl edən məhdud dünyagörüşlü insanları ciddi tənqid atəşinə tutmuşdur.

Jurnalda Naxçıvan, Culfa, Ordubad, Şərur, Nəmiş, Şaxtaxlı, Qarxun, Kosaca, Qarabağlar, Xanlıqlar, Əylis, Bilov, Yengicə, Muxta, Çərçiboğan, Nüsnüs, Düz Ərmi, Dizə, Vərməziyar, Ələkli, Vənənd, Xankənişin və başqa qədim yaşayış məskənlərinin adlarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. "Molla Nəsrəddin" də geniş yer tutan teleqraf xəbərlərində, felyetonlarda, satirik şeirlərdə, elanlarda və digər janrlı yazılarda Naxçıvan və onun ayrı-ayrı şəhərləri, kəndləri, idarə, təşkilat, elm, təhsil ocaqları, müqəddəs yerləri haqqında zəngin məlumatlar vardır.

Jurnalda yaşayış məskənləri ilə yanaşı məscidlər, pirlər, müqəddəs məkanlar da geniş yer alır, həmin toponimlərlə bağlı olan din xadimləri, mollalar, ruhanilər də diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Hadisə və əhvalatlara, yalançı din mübəlləğlərinə satirik tərzdə, parodiyalarla yanaşı molla-nəsrəddinçilər islam pərdəsi altında öz şəxsi mənafeyini güdən riyakar insanları tənqid atəşinə tuturdu. Naxçıvandan verilən "Teleqraf xəbərləri"ndə deyilir: "Yarımcıq qalan Zaviyə məscidi qayırılmağa başladı. Eşitdiyimizə görə guya məscidin pulundan bir ədəd yüzlük bir nəfər axundun cibinin bucağında düşüb qalmış imiş. Evdə axundun paltarını yuyanda arvadı ciblərini axtarıb tapmışdır" (8,6). Müqəddəs bir yerə gəlir mənbəyi kimi baxıb xəyanət edən, haramçılıqla məscidin təmiri üçün ayrılmış pulları mənimsəyən axundun satirik tipə çevrilməsi, tənqid obyektinə kimi seçilməsi anlaşılındır.

"Ticarət və ekonomi xəbərləri" başlığı altında verilmiş məlumatda "Molla Nəsrəddin" jurnalı Ordubadın "Yəhya bəy" məscidi ilə bağlı problemləri ön plana çəkir və minilliklər boyu xalqın inanc yeri kimi səcdəgaha çevrilən müqəddəs məkanın hərəcə çıxarılmasını ürək ağrısı və təəssüf hissilə geniş oxucu auditoriyasının nəzərinə çatdırır. Eyni zamanda bu satirik ittiham həm də əlaqədar təşkilatları və cavabdeh şəxsləri mübarizəyə səsləyən sərt, ciddi xəbərdarlıq idi. Jurnal yazır: "Bu yavuş vaxtlarda Odubadda Yəhya bəy məscidinin üçdən bir hissəsi satılacaqdır, çünki məscidə üç dənə həsir alınıb və məscid borelu düşüb. Torqa gələn əşxaslardan təvəqqe olunur ki, tərəfgirlik eləməyib insaf ilə qiymət versinlər, ta ki məscidə xəyanət olmasın, necə ki, neçə vaxt bundan irəli həmin məscidin özgə mülkü satılanda hacılar, seyidlər, mollalar və kərbəlayılar dilbir olub Allahın evinə xəyanət elədilər və məscidin mülkünü ucuz qiymətə öz təsərrüflərinə keçirdilər". (9,7) Ordubaddan verilən bu ticarət və ekonomi xəbərində maddi nemətlərin alqı-satqısından deyil, minlərlə insanın tapındığı, ziyarət etdiyi mənəvi sərvətdən, Allahın evinin satılmasından söhbət gedir. Məscidin mülkünü talan edənlər isə özünü pak vücud adlandıran, islam dininin keşiyində durmalı olan, fəqət bu müqəddəs missiyanı yerinə yetirmək əvəzinə xəyanət yolunu tutan yalançı din mübəlləğləridir.

"Molla Nəsrəddin" də elm, təhsil, maarif məsələləri jurnalın əsas leymotivini təşkil edirdi. Buna görə də XX əsrin əvvəllərində hələ də savadsızlığın hökm sürdüyü bir vaxtda məktəblə məscid, elmlə din çox vaxt qarşılaşdırılırdı. Guya bunlar bir-birinə əks qütbə dəyən məfhumlardır. Bu yanlış təbliğat cəmiyyətdə ziddiyyətlər, qarşıdurmalar yaradır, yeni tipli məktəblərin açılmasına, kütləvi savadsızlığın artmasına gətirib çıxarırdı. Buna görə də "Molla Nəsrəddin" də geniş miqyas almış bu ciddi problemlər diqqət mərkəzində idi. İslam dini ilə məktəb arasında dərin bir uçurum yaradan firildaqçı, riyakar mollalar hər vəchlə bu ziddiyyətlərin dərinləşməsinə çalışırdılar. Çünki avam,

⁷⁴ AMEA

savadsız, cahil insanları aldatmaq onların var-dövlətini müxtəlif vasitələrlə əlindən almaq və istədiyi kimi idarə etmək daha asan idi. Bütün bu neqativ hallarla barışmaq istəməyən "Molla Nəsrəddin" demək olar ki, az qala hər nömrədə dönə-dönə bu taleyüklü məsələlərə qayıdırdı. Jurnal bu qarşıdurmanı belə şərh edir: "Ordubad şəhəri Vənənd kəndinin sakini bir dövlətli Rusiya hökumətindən Əshabülkəhfə ikixətli bir dəmir yolu çəkmək üçün imtiyaz istəmiş. Hərgah bu yol başa gələrsə, Naxçıvan mollaları Əshabülkəhf ziyarətinə asan gedə biləcəklər, bu şərt ilə ki, ziyarətdən sonra Naxçıvanın qız məktəbini dağıtmaq üçün bir neçəsi xətm tutsunlar" (9,7). Burada Əshabülkəhf ziyarətinin adının çəkilməsi, hətta Rusiyadan ora dəmir yolunun çəkilməsinə göstərilən cəhdlər müsbət haldır. Lakin Naxçıvandakı qız məktəbinin dağıdılması kimi mənfi hallar "Molla Nəsrəddin" də ciddi sarkazmla tənqid hədəfinə çevrilir.

Məktəb və məscid qarşılaşdırılması məsələsi jurnalın "Məzəli xəbərlər" başlığı altında verilmiş digər bir məlumatda da əks olunmuşdur. Xəbərdə deyilir: "Yaycı kəndində (Ordubad) cəmaət bir məscidi kulub, o biri məscidi məktəb etmək istədikdə allah dostlarından qəssab Əli oğlu Hüseyn buna etiraz edub, öz yaşadığı evini kulub və məktəb üçün verib məscidlərə əl vurulmamasını tələb etmişdir". (4,5) Müqəddəs ibadətqahlara verilən böyük dəyər Şərq aləmində həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Sovetləşmənin ilkin mərhələlərində mövcud rejim xalqı məscidlərdən, pirlərdən uzaqlaşdırmağa çalışsa da, buna nail olmamış, əsrlərcə insanların qəlbində yaşayan bu müqəddəs hissləri heç bir qüvvə yaddaşlardan silə bilməmişdir. Çağdaş dövrümüzdə də Azərbaycan dünya dövlətləri içərisində tolerant ölkə kimi müxtəlif dinlərə sitayiş edən xalqların demokratik hüquqlarını qoruyur, multikultural dəyərlərə böyük önəm verir. Respublikamızda multikulturalizm ilinin elan olunması, dünya xalqlarının bu mötəbər tədbirə qatılaraq Azərbaycandakı dini, irqi azadlıqlara şahidlik etməsi dövlətimizin bəşəri dəyərlərə yüksək qiymət verməsinin bariz nümunəsidir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı nəsrə başladığı dövrdən islam dinini deyil, xurafatı yayanları, xalqı kölə vəziyyətində saxlamağa çalışan qaragüruh insanları şiddətli tənqid atəşinə tutmuşdur. Məhz belə qüvvələr də jurnala və onun redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəyə qarşı yersiz hücumlar etmiş və dinsizlikdə itilhamlandırmışlar. Buna görə də jurnalda həmin məsələlərə münasibət də öz əksini tapırdı. Orada deyilir: "Biz Naxçıvan camaatı Molla Nəsrəddindən təvəqqə edirik ki, bizə dolaşmasın. Hərgah dolaşa, işi ayrı cür başlarıq. Nəsihət qəbul etmək ədəbdəndir. Vəssalam". (6,6). "Molla Nəsrəddin"ə qarşı edilən təhdid və hədə-qorxular onu həqiqət yolundan çəkəndirməmiş, cəmiyyətdə hökm sürən çatışmazlıqlar onun tənqid hədəfindən yayına bilməmişdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mədəniyyətimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə ağır zərbələr vuruldu. Xalqımızı öz soykökündən uzaqlaşdırmağa çalışan qara qüvvələr bir çox tarixi, dini abidələrimizi yerlə yeksan etdilər. "Molla Nəsrəddin" jurnalı öz səhifələrində sovet rejiminin planlı şəkildə həyata keçirdiyi bu dağıdıcı aksiyanı pisləmiş, xalqın minilliklər boyu qoruyub saxladığı dini abidələrin məhv edilməsinə qarşı çıxmışdır. Hətta bir zamanlar xalqımızın milli bayramlarının - Novruz, Qurban, Oruculuq keçirilməsinə qadağalar qoyulub, onlara dini don geydirərək yaddaşlardan silməyə çalışanlara "Molla Nəsrəddin" jurnalı biganə qalmamış, öz münasibətini bildirmişdir. Jurnal yazır: "Oruculuqda Ordubad mollaları məscidləri belə təqsim etmişlər: Came məscidinə Ağ Seyidin oğlu, Yəhya bəy məscidinə Şeyx Qəffar axund, Hüseynxanaya molla Məhəmməd, Girdətan məscidinə molla Yəhya gedəcəkdir. Qalan məscidlər kluba verildiyindən Mir Yəqub ilə molla Hacı yersiz qalmışlar" (10,3). Burada "Molla Nəsrəddin" ayrı-ayrı məscidlərin mollalar arasında bölüşdürülməsi məsələləri ilə onların tamahkarlığını nəzərə çatdırmaq istəsə də, mətnin sonunda müəllifin sətiraltı eyhamla məscidin kluba verilməsi xəbərini təəssüflə yazması milli vətənpərvərlik və ziyalı təəssübkeşliyindən irəli gəlirdi. Çünki burada dövrün ictimai qüsurları tam reallığı ilə əks olunmuşdur.

Xalq etimologiyasında tarixi abidələrimizlə, ziyarətqahlarımızla bağlı möcüzələr uydurulmuş, onların yaradılmasında qeyri-adi qüvvələrin rolundan geniş bəhs olunmuşdur. "Molla Nəsrəddin"də dərc olunmuş "Möcüzə" yazısında da xalqın mifləşdirdiyi belə ziyarətqahların necə yaranmasından danışılır: "Bu gün Şərur uyezdində, Qaratəpə dağında üç ov var imiş: Təpədən yola səmt yenirmişlər. Bunu ermənilər görürlər, bir neçə güllə atırlar, heç birisi dəymir, onlar düzəlirlər yola. Düz Ərmi kəndindən o yana olan müsəlman kəndi Dizədə Mirsəlimin evinə gedirlər və həyətdə başlayırlar otlamağa. Otlayandan sonra gediblər evdə olan taxçada yatıblar. İndi üç gündür ki, hər yandan ziyarətə gəlirlər" (3,7). Yazıda erməni kafirlərinin atdığı güllənin ova dəyməməsi xalq təfəkküründə qeyri-adi bir möcüzənin baş verdiyini göstərir və həmin seyid ocağının müqəddəs bir ziyarətqaha çevrildiyini sübuta yetirir. Jurnalda digər məkanlarda da belə möcüzələrin baş verdiyi göstərilir. Ordubaddan verilən xəbərdə deyilir: Buğkar piri ilə Düylün pirində möcüzə olduğuna görə ziyarətə gedənlərin sayı dörd qat artmışdır" (2,6). "Molla Nəsrəddin" də Ordubad yaxınlığında olan "Malik İbrahim" pirinin yaradılması ilə bağlı məlumat da yer almışdır. Felyetonda Molla Gürzüməlinin yozumunda İmam Hüseynin düşmənlərin təqibi nəticəsində Ordubad diyarına gəlməsi və orada qeyb olması rəvayəti söylənilir. Bundan sonra həmin müqəddəs məkanın pira çevrilməsi oxucuların nəzərinə çatdırılır.

"Molla Nəsrəddin"də pirləri, ziyarətqahları öz gəlir mənbəyinə çevirən, xalqı müəyyən xoflarla qorxudaraq özündən asılı vəziyyətə salan mollalar tənqid hədəfinə tuş gəlir. Jurnalda "Yengicədən" yazısında Şərur dairəsinin Yengicə kəndinin Böyük məscidində toplaşan mollaların kəndləri öz aralarında bölüşdürməsi məsələsindən bəhs olunur. Orada deyilir: "Şeyx Molla Cəlil ağa cavan olduğu üçün ona Qarxun, Məhəmməd Sabir, Siyaqut, Aralıq kəndlərini vermişlər. O kəndlərin alçısı da, tovxanı da bu ağandır. Yalnız bir Alışa kəndi Seyid Mir Cəlil üçün verilmişdir. Onun müctəhiddən kağızı olduğu üçün bu biri mollalar ziddiyyət edərək ona artıq kəndlər verməyiblər" (11,3).

"Molla Nəsrəddin" də Naxçıvanla bağlı dərc olunmuş materiallarda hadisə və əhvalatların baş verdiyi məkanlarla yanaşı, həm də konkret şəxs adları da həmin yazılarda əksini tapır. "Nuhun gəmisini" xəbərində deyilir: "Culfada Mirzə Ələkbər ağa ki xeyli mömin və müqəddəs bir vücutdur - isbat eliyir ki, Nuhun gəmisini İrəvanın yanında olan Ağrı dağın üstündə dayanıb" (7,5). Mirzə Ələkbər ağanın fikirlərinə satirik fon verən "Molla Nəsrəddin" həm də bir həqiqəti - İrəvanın əzəli Azərbaycan torpağı olması faktını təsdiqləmişdir. Jurnal bu cür tarixi məlumatları öz

səhifələrində yazmaqla həm də xalqımızın taleyüklü problemlərini qabartmış, qədim torpaqlarımızın unudulmasına çalışmışdır.

Jurnalda konkret yer və şəxs adları ilə bağlı elanlar da diqqəti cəlb edir. Əlbəttə ki, jurnalın satirik üslubda qələmə aldığı kiçik həcmli yazı yenə də konkret faktdır: "Ordubad mahalında, Nüsnüs kəndində Hacı Mirağa Hacı Mircəfər oğlu ki əsl ocaq seyid nəslindəndir, hər gün ətrafdan ağanı ziyarət etməyə gələnləri qəbul edir. Qərribə budur ki, kor gələnlər gözlü gedir, şikəst salamat yola düşür..." (1,6).

Ümumiyyətlə, "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrindən bir əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu mətbu orqanımızın tarixi xidmətləri indi də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Çünki 25 il fəaliyyət göstərən "Molla Nəsrəddin" jurnalı Azərbaycanın digər əraziləri ilə yanaşı, Naxçıvanın tarixi məkanlarının, türk-islam mədəniyyətinin zəngin abidələrinin tanidilməsində və qorunub gələcək nəsllə çatdırılmasında müstəsna rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Elan. "Molla Nəsrəddin", 1909, №3.
2. Hər yerdən. "Molla Nəsrəddin", 1929, №33.
3. Möcüzə. "Molla Nəsrəddin", 1910, №18.
4. Məzəli xəbərlər. "Molla Nəsrəddin", 1929, №6.
5. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, 594 səh.
6. Naxçıvan. "Molla Nəsrəddin", 1909, №38.
7. Nuhun gəmisini. "Molla Nəsrəddin", 1909, №4.
8. Teleqraf xəbərləri. "Molla Nəsrəddin", 1908, №42.
9. Ticarət və ekonomi xəbərləri. "Molla Nəsrəddin", 1908, №18.
10. Təqsimat. "Molla Nəsrəddin", 1929, №8.
11. Yengicədən. "Molla Nəsrəddin", 1927, №28.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Naxçıvan, Heydər Əliyev, türk-islam mədəniyyəti, "Molla Nəsrəddin" jurnalı Key words: Azerbaijan, Nakhchivan, Heydar Aliyev. Turkish-Islamic culture, journal "Molla Nasreddin", Ключевые слова: Азербайджан, Нахчыван, Гейдар Алиев, турецко-исламская культура.*

Naxçıvan abidələri "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində

Xülasə

Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri Azərbaycanın ilk satirik mətbu orqanı olan "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunmuş materiallar əsasında təhlil cəlb edilmişdir. Araşdırmada əsas məqsəd "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap olunmuş teleqraf xəbərləri, felyetonlar, ticarət və ekonomi xəbərləri, elanlar və s. yazılar əsasında Naxçıvandakı tarixi, mədəni abidələrin, müqəddəs yerlərin, ziyarətgahların, pirlərin türk-islam mədəniyyəti ilə bağlılığını aşkara çıxarmaq və jurnalın bu sahədəki rolunu müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada tarixi-müqayisəli və analitik təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. "Molla Nəsrəddin" jurnalından götürülən sitatlar əsasında Naxçıvandakı tarixi abidələrin tanidilməsi və islami dəyərlərin bu gün qorunub saxlanması məsələləri ön plana çəkilmişdir.

akhchivan monuments on the pages of the journal "Molla Nasreddin"

Summary

Turkish-Islamic cultural monuments of Nakhchivan were analyzed on the basis of materials that were published in the journal "Molla Nasreddin" which is the first satirical organ of the press. The main objective of the research is to identify the connection of Turkish-Islamic culture with Nakhchivan historical, cultural monuments, holy places, sanctuaries, pilgrimages based on telegraph news, feuilletons, commercial and economic news, announcements and etc. published in the journal "Molla Nasreddin" and defining the role of the journal in this area. In the research were used historical-comparative and analysis methods. Based on quotes from the journal "Molla Nasreddin" are highlighted issues of recognition of historical monuments in Nakhchivan and preservation of Islamic values today.

Нахчыванские памятники на страницах журнала «Молла Насреддин»

Резюме

Памятники Нахчыванской турецко-исламской культуры были проанализированы на основе материалов, опубликованных в журнале «Молла Насреддин», первой сатирической прессе Азербайджана. Основная цель исследования – в основе телеграфных вестей, фельетонов, торгово-экономических новостей, объявлений, опубликованных в журнале «Молла Насреддин» и т. д. выявить связь между историческими памятниками, памятниками культуры, святынями в Нахчыване и турецко-исламской культурой и определить роль журнала в этой области. В исследовании использованы историко-сравнительные и аналитические методы. Вопросы представления исторических памятников в Нахчыване и сохранения на сегодняшний день исламских ценностей были выдвинуты на первый план на основе цитат из журнала «Молла Насреддин».

Rəyçi: professor Vüqar Əhməd